

Plattysk i Sønderjylland

Af Tore Nyberg

Lektor, jil. dr. Tore Nyberg var andenopponent ved studielektor H. V. Gregersens disputats »Plattysk i Sønderjylland« den 13. december 1974 i Odense. Oppositionen bringes her; dens kritik supplerer de lokalt danske og sønderjyske aspekter på fortyskningens historie med et større europæisk perspektiv, særlig inden for middelalderens byhistorie og kirkehistorie. Tillige fremsættes metodiske synspunkter om kildebehandling og kildevurdering, særlig i forbindelse med skildringen af reformationen i Haderslev.

Studielektor Hans Valdemar Gregersens afhandling »Plattysk i Sønderjylland«¹ – om forholdet mellem det plattyske og det danske sprog som kultursprog i Sønderjylland – er gennemvævet af mange begreber og tanker, mange ideer og konklusioner, som hver for sig kunne have krav på at blive behandlet meget udførligt. Hvilke forhold fører egentlig til, at mennesker ophører med at tale eller skrive på ét sprog og går over til at udtrykke sig på et andet? Og hvilke forhold kan få en hel befolkning til at vænne sig til et andet skriftsprog og et andet kultursprog end det, man taler til daglig? Den slags spørgsmål er lettere at stille end at besvare. Men det forekommer os også, som om sådanne spørgsmål i første omgang ikke hører hjemme inden for historievitenskaben. Vi føler umiddelbart, at det ville kræve ekspertise fra folkelivsforskning og etnografi for helt at komme til bunds i de psykologiske og psykosociale faktorer, som er forbundne med individers og grupperes sideløbende brug af to eller flere sprog. Dette er noget historikere i almindelighed ikke indlader sig på.

Når denne afhandling, skrevet af en historiker, skal prøves af historikere, må man vælge en anden fremgangsmåde. Det interessante psykologisk-sociologiske problem om sprogskiftets dybere baggrund må vige for et studium af de kilder, som fortæller, hvad vi nu egentlig med sikkerhed eller sandsynlighed kan vide om, hvordan dette skifte fandt sted. Sidstnævnte spørgsmål fordeler sig endvidere på flere underspørgsmål, f. eks. af typen: hvad var det nu, der kom først: det plattyske talesprog

1. *Plattysk i Sønderjylland*. En undersøgelse af fortyskningens historie indtil 1600-årene. 1974. (= Odense University Studies in History and Social Sciences, bd. 19), 393 sider.

eller det plattyske skriftsprog, da det danske i Sønderjylland blev trængt tilbage? Eller: hvem var det egentlig, som begyndte: de høje herrer, byernes borgere, kirkens folk eller menigmand?

Forf. har i første omgang bevist sin levende interesse for disse livsspørgsmål i det danskes historie i grænseegnen. Der findes dog ikke nogen henvisninger til den almindelige litteratur om sprogskifte og tosprogethed i afhandlingen. Også hvis et sprogskiftes almindelige psykologi og sociologi ikke hører ind under det historiske hovedtema, må den *tages med* som baggrundsviden. Det er også helt åbenbart, at forfatteren har gjort sig tanker om sprogskifte i al almindelighed. Af den forekommende litteratur kunne man her have henvist til den svenske om tosprogethed blandt svensk- og finsktalende, som til dels synes at være blevet benyttet².

Afhandlingen falder i to hovedafsnit, og skellet udgøres af årstallet 1440. Den anden linje i overskrifterne til de to hovedafsnit er identisk lige: »til Kongeå og Kolding fjord«. Den første linje adskiller sig. At dette er programerklæring, det behøver vi ikke at tvivle på. Frem til 1440 behandles Sønderjylland fra dets sydligste grænse. Fra år 1440 er der kun tale om et Sønderjylland, som stort set falder sammen med, hvad der i dag er en del af Danmark.

Vi ser, at hvert af de fire kapitler i første del indledes med et afsnit kaldt »Hovedtræk af den politiske udvikling«. Disse fire afsnit optager tilsammen 41 af afhandlingens ca. 330 tekstsider, dvs. mere end 10 pct. af hele teksten. De to kapitler i anden del har ikke et tilsvarende indledende afsnit. Hvert kapitel indebærer et stadig voksende sidetal og antal af underafsnit: fra en i hvert af de to første kapitler, til tre i de følgende, og fire afsnit i de to sidste kapitler; og disse er langt de mest omfattende. Hvordan begrundes denne gentagne tilbagevenden til »Hovedtrækkene i den historiske udvikling«?

Ønsket at fremsætte egne synspunkter i den almindelige fremstilling af Sønderjyllands historie indtil år 1440 må vel nærmest tages som udtryk for, at forf. er uenig med mange af de almindelige fremstillinger af epokens historie og nu ønsker at foretage et eget udvalg af kendsgerninger til baggrund for sine teser.

I de fire »Hovedtræk«-afsnit møder os først side 21–23 en lille skitse af Danmarks tilbagetrækning fra Sønderjylland i 1200-årene, hvor det danske Østersøveld under Valdemar den Store og Valdemar Sejr ikke bliver til stort mere end en episode. Dernæst – side 31–36 – er der

2. F. eks. kan nævnes: Nils E. Hansgård: *Tvåspråkighet eller halvåspråkighet* (Aldus-bok, Stockholm 1968, 2. opl. 1971).

noget udførligere tale om den økonomiske og magtpolitiske baggrund for den schauenburgske greveslægts faste greb om det, der kaldes – side 36 – »det større grænseområde, hvis ødemarker var blevet ryddet og dyrket af holstenske bønder«. I kap. III side 51–65 bliver der så lejlighed til at gå ind på det holstenske vældes videre stabilisering i kampen mod dets alvorligste trussel, kong Valdemar Atterdag, hvis død i 1375 – det er side 65 – af holstenerne prises som en befrielse. Mest omfangsrigt er afsnittet »Hovedtræk« i kap. IV side 109–125. Endnu én gang fremstår det danske som tabende part under Margareta og Erik af Pommern, og grev Adolf VIIIs magtovertagelse i 1440 ved Christopher IIIs mellemkomst bliver på en måde til en begrundelse for, at bogens første del ophører dette år, og at der fra nu af ikke mere er tale om landet syd for Flensborg fjord.

Den historiske udvikling i disse fire afsnit er blevet fremlagt ikke uden en vis tendens. Vi aner allerede tesen: udfoldelsen af det danske er hver gang en episode, som hver gang afsluttes med en tilbagetrækning; den »udvikling«, som der hentydes til i overskrifterne, bliver altså åbenbart en udvikling af et stærkere pres sydfra og en stabilisering af det danske langs en linje, som stort set lå uden for angribernes rækkevidde.

I bogens første del, side 24, i den første programatiske rubrik, »Sønderjyllands folkelige træklang«, har forf. slået sit udgangspunkt fast, som det er formuleret i indledningen side 9: det danske, det plattyske, det frisiske. I sit syn på sproggruppernes forhold til hinanden støtter forf. sig til sprogforskernes ekspertise, f. eks. Karl Nielsen Bock i dennes undersøgelser dels fra 1933, dels fra årene efter krigen³. Det skulle i den forbindelse dog ikke have været til skade, hvis der var blevet henvist til den kritik, som er rettet imod Bock og hans metode, fremfor alt ved Peter Jørgensen, f. eks. i afhandlingen »Zum Schleswiger Niederdeutsch«, 1954⁴. Kritiken retter sig navnlig mod Bocks udvalg fra sine kilder og hans brug af tekstudgaver, som ikke er blevet korrigerede efter håndskrifterne og diplomoriginalerne, hvad der inden for bestemte problemstillinger – vel dog ikke i de for denne afhandling betydningsfulde – må svække bevismagten i hans argumenter.

Perioden 1241–1325 er byvæsenets store udviklingsperiode i Europa. Ved programoverskriften i II. kapitel »Den folkelige udvikling på land og i by« side 37, afstår forf. bevidst fra behandlingen af adelen i dette

3. *Niederdeutsch auf dänischem Substrat, Studien zur Dialektgeographie Südostschleswigs* (København-Marburg, 1933), *Mittelniederdeutsch und heutiges Plattdeutsch im ehemaligen dänischen Herzogtum Schleswig*. (Det Kgl. Danske Videnskaberne Selskab, Hist.-filologi. Meddelelser 1948).

4. Det kgl. Danske Videnskaberne Selskab, Hist.-filol. Meddelelser.

tidsrum og koncentrerer sig om land og byer, dette helt i modsætning til den følgende periode (1325–1375), hvor overskrifterne henviser til de højere samfundsgrupper, og byerne ikke nævnes (siderne 66, 81 og 94). Det kunne således se ud til, at der ikke »sker« så meget med byerne i midten af det 14. århundrede, hvor den holstenske adels fremgang og kirkens problemer under det pavelige skisma er de mest iøjnefaldende fænomener. For byerne i Sønderjylland findes der måske ikke de helt opsigtsvækkende kilder i denne periode. Men hvad så, hvis der alligevel sker nogle helt afgørende ting i byerne, som vi kun får kendskab til ved en analyse af ubetydelige detailkilder, som man i første omgang ville springe over? Og hvordan bliver det med bevisførelsens indre logik, hvis et væsentligt aspekt i et helt tidsafsnit er ladet ude af betragtning?

Side 39 under pkt. 3 kommer vi ind på byerne. Her rettes først opmærksomheden mod Lübecks voksende rolle i Østersøen, hvor byen bliver dominerende på Skånemarkedet takket være handelen med saltet fra Lüneburg. Henvisningen i note 65 til Aksel E. Christensens syntese i det første af Visbysymposierne ville ikke have været nødvendig; forholdet er almindeligt anerkendt. I slutningen af pkt. 3 er det imidlertid mere tvivlsomt, om forfatteren med de meget korte antydninger har truffet det rigtige. Det er vel rigtigt, at Rostock og Wismar opnåede betydning samtidigt med Lübeck, men kildebelæggene er utilstrækkelige i hvert tilfælde for Wismar. Henvisningen i note 66 til Hans-Friedrich Schütt, byarkivar i Flensborg, går på side 35 i dennes bidrag i »Flensburg, Geschichte einer Grenzstadt«, 1966. I Schütts noter (nr. 98 og 99) tales der om Wismars betydning for Flensborg i 1373 og 1388, hvorimod der her skulle være tale om tidsrummet 1241–1325. I virkeligheden er jo de såkaldte vendiske hansebyers fremvækst omfattet af en vis had-kærlighed fra Lübecks side, fordi Lübeck dels ikke havde de helt store interesser at varetage i de nærmeste kystlande øst for sit område, men dels heller ikke kunne tillade, at der her voksede en konkurrence til dens egen handel frem. Dette er da grunden til, at de vendiske hansebyer Rostock, Wismar, Stralsund optræder sammen med Lübeck bl. a. på skånemarkedet, men også – hvad forf. ikke har fået med – i den umådeligt vigtige lübeckske blokade af Norge i 1280'erne, hvor det for første gang viste sig, at den danske konge var nødt til at tage stilling mod Norge for ikke at udsætte Danmark for følgerne af hanseaternes økonomiske krigsførelse. Så afhængig var man allerede nu blevet af den hanseatiske handelsdominans.

I de sidste to sætninger før pkt. 4 er der så tale om de sociale forhold i de nordiske byer, hvor problemet med de såkaldte »gæster«

berøres. Her er henvisningen til Arup i note 67 utilstrækkelig. Arup taler på det anførte sted om gæster i de danske byer i det 15. århundrede, mens der her er tale om et tidspunkt »vel allerede i årene omkring år 1300«. Dette er et skøn, ikke så helt dårligt, men altfor almindeligt på dette sted til at levere en pålidelig basis for en diskussion om byernes rolle i fortyskningen. Allerede i 1951 fremlagde Hansjörg Süberkrüb i Kiel en disputats, som desværre ikke er blevet trykt, med titlen »Der deutsche Kaufmann als Gast in den dänischen Städten im 13. Jahrhundert«. Dette er lige det arbejde, der er brug for her, men ikke før i 1973 er det blevet sammenfattet på 5 sider i teseform i festskriftet til Wilhelm Koppe⁵. Af Süberkrübs arbejde fremgår, hvad man dog også ved fra den almindelige europæiske byhistoriske litteratur, at de »gæster« i de nordiske byer, som nævnes i købstads- og landskabslove, fortrinsvis må have været købmænd, ikke håndværkere. De fremmede købmænd danner en enklave i de nordiske byer, og som sådan er de i stand til i en vis udstrækning at fungere som pressionsgruppe i forhandlinger om deres status og privilegier. De tyske gæster i de danske byer fremtræder i kilderne som organiserede enheder allerede ca. 1250, og de findes her helt fra slaget ved Bornhøved i 1227. Ved ca. 1300 har vi det nye fænomen, at tyskere findes bosat, nu netop ikke mere som gæster under gæsteretten, men som borgere i de danske byer. Det samme sker i dette tidsrum i Sverige, for lovene fastsætter dér, at ikke mere end halvdelen af medlemmerne af rådet i byerne må være tyskere, hvad der må tages som et stærkt bevis på deres indflydelse. Den tidligste indtrængen af tyskere inden for handelen i Østersøen skal endog være gået så vidt, at tyskerne ifølge nogle forfattere hovedsagelig skal have profiteret på Valdemar Sejrs Østersøvælde ved at ekspandere inden for handelen under beskyttelse af den danske krone.

Konklusionen af dette er, at billedet af tyskernes fremtrængen er rigtigt, men kunne underbygges bedre; ja, situationen er måske endog værre, end forf. har fremstillet den. Den tyske købmand er simpelthen til stede overalt. I pkt. 4 side 40–41 ser vi det klart nok ved grundlæggelsen af Eckernførde. Hvis den anførte litteratur, August Sach fra 1896–1907, og Hugo Matthiessen fra 1922, havde været kompletteret af nyere værker som f. eks. Alfred Kamphausen: »Schleswig-Holsteinische Städte einst und jetzt« fra 1970, ville man bedre kunne indordne Eckernførdes grundlæggelseshistorie i det almindelige europæiske mønster. Den oprindelige sognekirke og det gamle voldsted Ykærneburg ligger på fast-

5. *Stadt und Land in der Geschichte des Ostseeraums*. Herausgegeben von Klaus Friedland (Lübeck, 1973), s. 137–142.

landet, den tyske by på en landtunge, på tre sider omgivet af vand. Den har et gadenet, som peger hen på Lübeck, og en kirke viet til St. Nikolaus, som anses for at være de tyske købmænds værnehelgen. Købstaden har derfor næppe sin rod i en sognekirkeby, som det står i afhandlingen, men den er simpelthen en tysk by, grundlagt af tilflyttere sydfra, og må skilles ud af en diskussion om de øvrige slesvigske byer, som jo fra først af har været danske: Slesvig, Flensborg, Åbenrå, Haderslev, Tønder og Ribe (pkt. 5 og 6).

Historien om Ribe og Tønder byret kaster videre lys over problemet. I Tønder indførte man allerede i 1243 den lübske ret, i Ribe godkendte Erik Glipping en særlig byret i 1269. Diskussionen om Tønder – behandlet side 43f. pkt. 6 – har altid gået på, om indførelsen af lübsk ret indicerer tilstedeværelsen af et særlig stærkt tysk befolkningselement. Dette afvises i afhandlingen med god ret, side 44. Tønder var simpelthen et tidligt stabiliseret byfællesskab, hvor man havde brug for en byret, og der var ikke andet at få. Sammenhængen kunne dog have været bedre underbygget. Retshistorikeren Wilhelm Ebel har i en artikel med titlen »Lübisches Recht im Ostseeraum«, 1967⁶, godtgjort, dels at alle 18 byer i Holsten brugte lübsk ret, dels at af Ribe byret bestod den ene halvdel af forskrifter fra den lübske ret, den anden halvdel af elementer fra Jyske lov. Den kongelige godkendelse af Ribe byret kun 26 år efter Tønder kan derfor måske også ses som et forsøg på at standse den tyske indflydelse ved at forhindre, at Lübeck optræder som appelinstant i retsager, hvis mulige følger for Tønder rigtigt anføres side 44, 3. afsnit: »Noget andet er, at den retslige tilknytning til Lübeck fremover styrkede byens forbindelse med Syden«. Der ligger altså muligvis i Erik Glippings nye byret for Ribe allerede et udslag af bevidst stillingtagen til det dansk-tyske problem, sådan som det også antydes ved Ryd-munkens udtalelser om tyskerne, citeret sidst i kapitlet side 48.

Her er således lagt et vist grundlag for videre behandling af temaet tyskhedens fremtrængen i byerne. Det er derfor lidt overraskende at finde, at forf. i kapitel III i sin behandling af den følgende tidsperiode, 1325–75, ikke følger denne linje op. Kapitel III er udelukkende viet den holstenske adels indvandring i Slesvig og de kirkelige forhold i bispebyen. Egentlige byproblemer er der ikke tale om, bortset fra en enkelt henvisning side 96: »For det danske sprog lykkedes det bedst at hævde sig som lovgivningens sprog«, og eksemplerne er »Flensborgs og Haders-

6. Arbeitsgemeinschaft für Forschung des Landes Nordrhein-Westfalen, Geisteswissenschaften, Heft 143 (Köln-Opladen, 1967), genoptr. *Die Stadt des Mittelalters II: Recht und Verfassung* (Darmstadt, 1972), s. 255–280.

levs danske bylovgivning fra omkring år 1300«. For tidsperioden 1325–75 er således den nye samfundsklasse, som nu kæmper sig frem til en sikret stilling i kraft af nærheden til handel og erhverv, ladet ude af betragtning. Det synes her, som om en frugtbar undersøgelsesmulighed ikke benyttes.

Tråden om byvæseret bliver faktisk ikke taget op igen før i kapitel IV for tidsrummet 1375–1440 side 164 i afsnittet »Det danske kultursprogs retræte«. Nu fremtræder også byernes sociale forhold og klasser. Her hedder det (side 164): »I middelalderens stænderdelte samfund udgjorde borgere og bønder det store tavse flertal.« Nu konstateres side 165, at Flensborgs borgerskab »har været delt i to partier, et kongeligt dansk-indstillet og et, der holdt med schauenburgerne, og meget tyder på, at modsætningsforholdet ovenikøbet har ført til åben slægtsfejde inden for det stedlige patriciat.« Patriciatet er fællesbetegnelsen for den gruppe af navnkundige eller af navn kendte familier inden for byerne, hvis medlemmer stadig optræder som rådmænd og på andre indflydelsesrige poster. Denne gruppe kan man få kendskab til i kilderne, den er ikke anonym – næppe heller det store tavse flertal. Men lidt senere er der tale om de øvrige lag af den stedlige befolkning, side 169: »de sydfra tilvandrede, der benyttede sig af plattysk tale«, og »den toneangivende del af borgerskabet«, som foretrak at tale plattysk, »når der opstod et behov for at forlade dialekten«. Den sidstnævnte gruppe er mere betydningsfuld end den første side 170 pkt. 4: »Årsagen til sprogskiftet i det sydslesvigske område skal ikke søges i en indvandring sydfra.« I diskussionen af personnavnene indføres yderligere en social differentiering af befolkningen i Flensborg. Side 172: »Disse personer repræsenterer udelukkende de toneangivende lag inden for Flensborgs mure, men ikke byens befolkning i sin helhed. Det arbejdende folks store, navnløse skare, småkårsfolk, daglejere og tyende, findes ikke repræsenteret i det forhåndenværende materiale.« Både dansk og tysk forskning tages til indtægt for følgende udsagn side 172f: »Alle disse mennesker har uden tvivl været af hjemlig dansk herkomst, hvad enten de var barnefødt i byen eller var flyttet ind fra de omkringliggende sogne. Det tilflyttede tyske element har derfor procentuelt været langt mindre, end navnestoffet fra jordebogen i 1436 udviser, og på ingen måde talstærkt nok til at betinge et sprogskifte. Det viser nok en gang, at årsagen til dette ikke skal søges i en indvandring, men i den forhåndenværende kulturelle situation.«

Her arbejder forf. under den præmis, at der kan skelnes mellem indvandring fra de omliggende landsbysogne og den såkaldte »indvandring sydfra«. Det er vel netop der, man begynder at komme ned i et usik-

kerhedsniveau, som er virkelig farligt. Meget hviler her åbenbart på et skøn. Historikeren har også ret til at foretage et skøn i bestemte situationer, når kildematerialet har aflagt sit vidnesbyrd. Men man kan vel dog anse det for sandsynligt, at forf.s skøn på dette sted ville have haft større vægt, hvis han havde fulgt udviklingen i byerne gennem hele det 14. århundrede og på den måde havde kunnet sandsynliggøre, at det netop var det omgivende, danske landsområde, som leverede byens arbejdende befolkning, og ikke de længere væk beliggende egne i syd.

Hertil kommer, hvad der ikke bliver berørt i afhandlingen, at når man i denne epoke forlader latinen som skriftsprog, så fremtræder plattysken i de tyske byer omtrent parallelt med dansken i de danske byer, f. eks. i lovene. Byretten på dansk i Flensborg er omtrent samtidig med byretten på plattysk i en række tyske byer uden for Slesvig-Holsten. De tyske byer begyndte også at benytte plattysk i korrespondancen med adelen på nøjagtig samme måde, som det her i afhandlingen skildres for Sønderjyllands byer. Parallelt hermed forløber den interne korrespondance mellem hansebyerne i vid udstrækning på latin gennem hele det 14. århundrede. Dette og andet oplyses f. eks. i Johan Carlie: »Studium über die mittelniederdeutsche Urkundensprache der dänischen Königskanzlei von 1330–1430« fra 1925 og Gottfried Merkel: »Das Aufkommen der deutschen Sprache in den städtischen Kanzleien des ausgehenden Mittelalters« fra 1930, genoptrykt 1973. Men forskellen viser sig i byernes interne aktmateriale, i den interne byforvaltnings sprog. Det bliver aldrig til noget dansk kancellisprog i Flensborg, når det plattyske kommer i brug i de tyske kancellier. Hvorfor? Mon ikke forklaringen herpå er Lübecks absolutte dominans i det store fremskridt, som hedder byforvaltning? Denne udvikles på tysk og eksporteres til andre byer i tysk sprogform, se f. eks. Ernst Pitz: »Schrift- und Aktenwesen der städtischen Verwaltung im Spätmittelalter« fra 1959⁷. Mon ikke det er lige så meget i byernes interne forvaltningsmæssige overlegenhed, at man skal søge en væsentlig årsag til plattyskens indtrængen i Sønderjylland? På nordisk bund findes der jo kongebreve på dansk allerede fra 1360, 1361 og 1371. Norge har norsksproglige kongebreve fra 1343, og Sverige svenske fra 1345⁸. Hvis det kun var landsherrens sprog, som man fulgte, ville vel det danske dog have haft bedre muligheder. Diplomsproget og behovet for at rette sig efter modtagerens sprog kan næppe have været den eneste grund til, at de toneangivende lag i byerne begyndte at bruge det overlegne kultursprog, plattysk. Snarere må man her rette opmærk-

7. Mitteilung aus dem Stadtarchiv von Köln, Bd. 45 (Köln, 1959).

8. Carlie, side 20.

somheden på de klasseforskelle, som nu vokser frem i byerne mellem patricierne og en vis borgerlig mellemklasse af håndværksmestre m. fl. på den ene side, geseller, tjenestefolk og tyende på den anden. Af nyere undersøgelser kan her nævnes Erich Maschke: »Die Unterschichten der mittelalterlichen Städte Deutschlands«, en artikel fra 1967⁹, som henviser til skellet mellem de rige, som har mulighed for af deres indtægter at foretage en betydelig opsparing, og de fattige, som ikke tjener så meget, at der kan blive tale om opsparing. Når man så tager i betragtning, at borgerretten hovedsagelig er begrænset til førstnævnte kategori, og at medlemsskab i rådet er yderligere begrænset til de mest velhavende familier, så er det indlysende, at man ikke behøver at gribe til udenbys instanser for at forklare, hvordan plattysken bliver toneangivende i byerne. Den interne borgerlige selvforvaltning var simpelthen skabt af de tyske byer. Den fandt sted på plattysk, og den spredtes på samme sprog. Det danske sprog havde ikke ord til at dække byforvaltningens fænomener, fordi disse ikke var udviklet i det dansktalende område.

Der kunne fremtages flere eksempler på brugen af dansk så langt fremme i tiden, at en kontinuitet af dansk sprog kunne have været sikret. Schütt anfører, at der endnu i 1380 foretoges retsoptegnelser i Flensborg på dansk¹⁰. Men det danske retssprog var åbenbart udsat for et dobbelt tryk: dels fra den holstenske øvrighed, dels fra den indtrængende byforvaltning. Dette dobbelte tryk kunne det danske sprog øjensynlig ikke klare. Som anført side 164 bekræftede grev Gert VI i 1386–98 sønderjyske stadsretter og byretter i rask rækkefølge. Åbenrå byret fandtes siden 1335 på latin, men fordi kilderne mangler for grev Gerts periode, bliver denne byret ikke behandlet side 164 sammen med de øvrige, men side 175, hvor oversættelsen til plattysk henføres til grev Adolfs tid efter 1435. Men af forskellige grunde i forbindelse med diplomudstedelsen, som jeg ikke kan komme ind på her, er det ikke utænkeligt, at denne plattyske oversættelse er blevet til allerede tidligere, f. eks. i grev Gerts tid. Den plattyske tekst bærer også årstallet 1335 og er en ordret oversættelse fra latinen. Ved fornyelsen heraf i 1473 siges det udtrykkeligt, at den blev afskrevet efter originalen fra ord til ord, von wordt zu wordt, – hvad der kunne indicere, at en beseglet plattysk oversæt-

9. *Gesellschaftliche Unterschichten in den südwestdeutschen Städten*, udg. af E. M a s c h k e & J. S y d o w. (Stuttgart, 1967), s. 1–74). (= Veröffentlichungen der Kommission für Geschichtliche Landeskunde in Baden-Württemberg, Reihe B, Bd. 41), genoptrykt *Die Stadt des Mittelalters III: Wirtschaft und Gesellschaft* (Darmstadt, 1973), s. 345–454.

10. *Flensburg, Geschichte einer Grenzstadt* (Flensburg, 1966 = Schriften der Gesellschaft für Flensburger Stadtgeschichte Nr. 17), s. 38.

telse har foreligget allerede langt tidligere. Hvis latinen og det danske sprog trues dels af holstenernes eget plattyske sprog, dels af de forvaltningsmæssige behov inden for byerne, er det mere begribeligt, at det danske til trods for den udbredte brug som lovsprog dog måtte slå til retræte.

Jeg har indtil nu været inde på afhandlingens disposition og nogle sagsproblemer i den første del. Men til en historisk undersøgelse hører også kildebehandlingen, som jeg så vil sige nogle ord om. Der mangler helt i afhandlingen en indledning eller et afsnit med redegørelse for kilderne og deres værdi. Spørgsmålet er naturligvis, hvorvidt man ville betragte en sådan kilderedegørelse som obligatorisk. Når den nu mangler, er der grund til at spørge rent principielt, om dette er forsvarligt, og om mangelen af en sådan indføring ikke fører nogle væsentlige ulemper med sig for selve problemstillingen.

Til fortegnelsen side 373 »Utrykte kilder«, er der først det at sige, at mange kilder ikke optræder her, fordi de én gang har været trykt. De trykte kilder findes sammen med litteraturen under »Bibliografi« side 359 og flg. sider. Arbejdsteknisk betyder dette, at alt, hvad der findes under »Bibliografi«, kan bestilles gennem biblioteker, mens »Utrykte kilder« må bestilles gennem arkiverne. Men fra et kildesynspunkt er der dog en principiel forskel mellem trykte og utrykte kilder på den ene side og såkaldte bearbejdelser på den anden.

Et eksempel. Den såkaldte »Holstenerpræstens Krønike« er forfattet af en ukendt klerk i de holstenske grevers tjeneste omkring år 1448. Han synes at have været ansat i det holstenske kancelli, fordi han gentagne gange påberåber sig skriftlige dokumenter, som han skal have set dér. Krøniken optræder i listen side 367 under Lappenberg, som er udgiveren af den latinske tekst, og side 365 under Anna Hude, som udgav en oversættelse til dansk. Den er endnu ikke kildekritisk behandlet, men betragtes normalt som kun lidt pålidelig. Her i afhandlingen bruges den f. eks. side 76 med note 180, hvor der står: »Ifølge Holstenerpræstens Krønike fra midten af 1400-årene skal han ved giftermål have erhvervet sig Tørning ved Haderslev, men det er nok et spørgsmål, hvor meget man kan fæste lid til denne beretning«. Her har forf. afstået fra en nærmere redegørelse for denne krønike, til trods for, at en sådan muligvis ville have underbygget det her repræsenterede standpunkt.

Der findes flere eksempler på kildeproblemer i afhandlingen. Jeg vil her tage ét problem op i forbindelse med den kirkelige situation i Ha-

derslev i 1440'rne, lige i begyndelsen af den anden hoveddel. I fjerde afsnit til kapitel V, side 220: »Senmiddelalderens kirke og dens betydning for den sprogligt-kulturelle udvikling i Nordslesvig« afhandles først og fremmest Haderslevs Vor Frue kirkes kapitel og præsteskab i tiden 1440–1523. To kildegrupper formidler informationer om kannikerne i Vor Frue kirke – side 226–230 finder vi kannikernes navne. Dels findes der afskrifter fra kapitlets nu tabte brevbog, dels findes der talrige bønsskrifter til pavestolen registrerede i supplikregistrene i vaticanets arkiv. Begge foreligger trykt, se note 600; de anførte kildepublikationer står i Bibliografien side 362: »Diplomatarium Collegii Canonicorum Haderslevensium«, og på side 359: »Acta Pontificum Danica«. Disse to kildesamlinger er af forskellig karakter. Brevbogen har afskrifter af både indgående og udgående breve af statslig, kirkelig eller økonomisk interesse. I bønsskrifterne, godkendt af det pavelige kancelli, ansøger enkeltpersoner om en stilling i kapitlet. Med det diplom, som kancelliet i Rom udfærdigede på grundlag af bønsskriftet, kunne den pågældende vende hjem og prøve på at sætte sig i besiddelse af sin stilling, hvis ikke en anden allerede sad der, måske også i kraft af et paveligt brev. Der antydes til dette forhold i afhandlingens side 226 før tabellen: »En oversigt over kannikerne samt over ansøgere til denne stilling, idet det ikke altid kan afgøres, om en ansøger også fandt optagelse i kapitlet, vil vise den udvikling, der rent faktisk var i gang. . .«

Er nu denne kildegruppe fra det pavelige kancellis registre pålidelig? Er den så komplet, at vi kan regne med ud fra registret at kende alle ansøgere til de pågældende kanonikater, sådan at der kan foretages procentberegninger af forholdet mellem danske og tyske inden for kapitlet? Problemet bliver sådan set ikke stillet på spidsen her i afhandlingen, fordi det tyske entydigt dominerer i materialet, hvad der jo også skal bevises. Men problemet bliver tilbage. Sagen er nemlig den, at vejen om ad paven i denne periode stadigvæk ikke er den eneste til at nå frem til en sådan kannikestilling. Den katolske kirkes forhold til staten reguleres siden 1448 hovedsagelig af Wienkonkordatet, som i praksis også gjaldt for Norden, til trods for at Christian I flere gange prøvede på at opretholde andre, ældre retsregler, som påvist af Johannes Lindbæk i 1907¹¹. Pavens udnævnelsesret til kannikeembeder var i princippet begrænset til embeder, som var blevet ledige ved, at indehaveren var død i en af de såkaldte pavelige måneder – hver anden måned. Hvis embedet var ledigt ved dødsfald i de øvrige måneder, skulle embedet

11. J o h s. L i n d b æ k: *Pavernes forhold til Danmark under kongerne Kristiern I og Hans*. (1907).

besættes ved valg efter de oprindelige regler¹². Vi kan altså ikke forvente, at alle kanniker skal forekomme i bønskrifterne til paven. Hertil kommer, at mange af de pavelige registerbind er gået tabt i de mellemliggende århundreder. Det kunne jo forrykke bevisværdien i listen over kanniker side 226–230, at vi her fortrinsvis burde finde dem, som ivrigst eftertragtede et af de gode embeder og evt. havde ført pavelig proces for at blive embedsindehaver, mens andre, som har fået embeder uden komplikationer, ikke findes.

En mere detaljeret undersøgelse af kapitlets sammensætning ville vel indbefatte en bedømmelse af, hvor mange år en kannik gennemsnitlig sad i sin stilling. Først en sådan undersøgelse ville give relevant oplysning om, hvor meget det tyske og hvor meget det danske element i kapitlet betød. F. eks. er der i 1477 tale om en Gregers Sørensen fra Odense stift, i 1495 om en Vincens Madsen også fra Odense stift. Hvis disse to (sandsynligvis danskere) begge er blevet i Haderslev i hver – lad os sige – 30 år, så kan deres virke have betydet mere end fem til ti tyskeres, som i samme tidsrum er fulgt efter hinanden i nogen af de øvrige kannikeembeder. Listen er i øvrigt heller ikke en helt komplet bearbejdelse af bønskrifternes oplysninger. Den i 1474 nævnte Rudolf Ver-ecker, den 1492 nævnte Wilhelm Schröder, de 1507 nævnte Johannes Schuldorp og Johannes Brandi søgte ikke blot stillingen som kannik, men også som kantor, altså formandembedet. Tabellen må betragtes som utilstrækkelig for andre end de helt almindelige konklusioner, hvortil den er blevet brugt her. Den viser kun, at tyskerne flittigt har vendt sig til pavestolen og fået provision på haderslevske kannikeembeder, men ikke, hvor meget dette procentuelt har betydet i fortyskningens hele sammenhæng.

Side 221–225 er der udførlig og detaljeret tale om de to prædikeembeder, som Slesvigs biskop Claus Wulf indrettede i Haderslev Vor Frue kirke i henholdsvis 1442 og 1465. Stiftelsen af disse to embeder står uden tvivl i forbindelse med Vor Frue kirkes ombygning i 1420'erne og 1430'erne og biskoppens ønske om at modvirke separatismen i bispedømmets nordlige del ved at knytte denne stærkere til stiftsbyen Slesvig, som da også meget fortjenstfuldt nærmere beskrives i afhandlingen.

Det første embede gælder en alterpræst, hvis særlige opgave det skulle være at prædike på folkesproget på aposteldage, store fester, søndage og – som det hedder – »inden for påske og pinse« og »gennem advent og fastetiden«, hvad jeg tror ikke går på søndagene, men gælder hver-

12. Smlg. Hans Erich Feine: *Kirchliche Rechtsgeschichte I* (Weimar, 1955), s. 428.

dagene i påske- og pinseugerne og i advent og fastetid. Det latinske udtryk, som jeg oversætter sådan, *presertim infra pasche et penthecosten, per adventum et quadragesimam*, er blevet udeladt og erstattet med punkter i citatet i note 588 på side 222. Denne præst til Helligåndsalteret skulle kaldes *summus vicarius*, han er således ikke kannik, men rangerer først efter kapitlets medlemmer og før de øvrige alterpræster. Hans prædikepligt passer godt med kirkeloven, fordi der hovedsagelig nævnes sådanne dage, hvor folket alligevel er forpligtet til at besøge gudstjenesten. Derved skulle der på alterpræsternes niveau findes et godt udgangspunkt for en forhøjelse af den folkelige dannelse ved hyppig undervisning i troens sandheder. Thi alterpræsterne ejede naturlig tilknytning til de brede lag i befolkningen. Deres gudstjenester bestod fortrinsvis af messelæsning, og mange andre stod under lægmandspatronat, dvs. de var gilde- eller lavsaltre og spillede som sådanne en mere umiddelbar rolle for de brede lag.

I betragtning af at yderligere kilder til belysning af dette prædikeembede næsten aldeles mangler, burde man af brevbogen have søgt at få med, hvad der findes derom fra de følgende år. I et brev fra 1454, som ikke er blevet brugt i afhandlingen, udvides Helligåndspræstens præbende, og indehaveren bliver tildelt et hus øst for prædikebrødrenes kirke. Her siges det udtrykkelig i forbindelse med indehaverens prædikepligt, at denne »i ikke ringe grad støtter Guds tjeneste i Haderslev kirke« *unde cultus divinus non modicum adiuvatur in ecclesia Haderslevensi*. Mere er der ikke kendt om Helligåndspræstens embede indtil 1515, hvad der muligvis får følger for de videre konklusioner.

Hvorfor vendte biskop Wulf sig i første omgang til alterpræsternes gruppe, og ikke til kannikerne, til selve kapitlet, da han stiftede sit første prædikeembede? Året forinden havde biskoppen øget antallet af kanniker fra 8 til 12 ved indstiftelsen af 4 nye stillinger¹³. Kannikerne kunne således synes tilstrækkeligt talrige til at påtage sig nye opgaver. Problemet er ikke blevet rejst i afhandlingen. Her viser det sig, at brevbogen kan afgive flere oplysninger, end der er blevet trukket ud af den. Det nævnte dokument af år 1441, hvorved antallet kanniker øges fra 8 til 12, er dateret i pave Felix Vs første regeringsår, hvad der er gået upåagtet forbi dem, som indtil nu har behandlet dette tema. Pave Felix V blev valgt af kirkekonciliet i Basel i 1440 i dets åbne konflikt med den romerske pave. Alle Nordens tre ærkebiskopper var tilhængere af den nye pave, og situationen understreges af, at den nye konge Chri-

13. *Actstykker vedkommende kannike-collegiet i Haderslev*, Nr. 23, Aarsberetninger fra det kgl. Geheimearchiv II (1856-60). Tillæg, s. 20-21.

stoffer af Bayern, hyldet i Viborg i april 1440, også sluttede sig til pave Felix. Dette var et øjeblik af største optimisme for de kirkelige reformideers mænd. Reformere, som var blevet udskudt i årtier, kunne nu gennemføres, uden at det var nødvendigt først at spørge paven i Rom. Ved kroningen i Ribe i 1443 tog Christoffer i Hans Laxmands tilstedeværelse titlen af ærkekonge, en enestående forbindelse af tanken om de nordiske kongerigers overkonge i paritet med kirkens overbiskopper¹⁴. I praksis blev herved en landskirke oprettet i Norden¹⁵. Til denne bevægelse har biskop Claus Wulf sluttet sig; det oplyser dateringen i det nævnte brev. Dermed kan vi slutte os til, at det nye prædikeembede blandt alterpræsterne i Haderslev Vor Frue kirke er blevet indrettet under påvirkning af denne stærke reformbegejstring. Efter at have konstateret dette vil man så kunne gå videre og undersøge, om folkesproget stod på programmet i denne tidlige reformperiode.

Optimismens tid blev dog kort. Pave Felix tabte efterhånden sine tilhængere, og en ny romersk pave blev valgt i 1447, og Felix trådte tilbage i 1450. Man var nu tilbage i den stærke afhængighed af pavelige indgreb i embedsbesættelsen. Dette må have ramt reformens ånd blandt kannikerne, da det jo også greb direkte ind i rekrutteringen til kannikeembederne. Det er i denne nye situation, at man skal forstå oprettelsen af biskop Claus Wulfs andet prædikeembede, det såkaldte lektorat, i 1465. Denne gang er det ikke folket og dets alterpræster, men kannikernes stadig mere brogede skare, der kræver dannelse og forbedret intellektuelt niveau. Lektoren er én af kannikerne, han skal have et eget hus vest for kirken og skal have andenpladsen i kapitlet. Han skal holde forelæsninger og tage prædiken i stedet for en kannik, som måtte blive forhindret på den til ham fastsatte dag. Kannikerne hører socialt til de højere samfundslag. Sproget, som de to prædikanter har brugt, såvidt det ikke var latin blandt kannikerne, må således være en funktion af den sociale tilknytning til de to lag i den stedlige befolkning. Under forudsætning af, at de to stillinger har været løbende besat fra det tidspunkt, hvor de oprettedes, kan man gå ud fra, at prædiken på plattysk for de ledende lag og på dansk for den øvrige befolkning har haft en selvforstærkende effekt og befæstet de to sprog i de to sociale lag. Men netop det sidstnævnte kan ikke bevises. Jeg henviste før til, at Helligåndspræsten ikke forekommer i kilderne frem til 1515.

14. Niels Skyum-Nielsen: *Ærkekonge og ærkebiskop, Nye tryk i dansk kirkehistorie 1376–1536* i *Scandia* 23, 1955–57, s. 1–101, og art Archirex i *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder I*, 1945.

15. Smlg. T. Nyberg: *Vadstena klostets biktprivilegier 1446* i *Kyrkohistorisk årsskrift* 71 (1971), s. 1–44.

Vedrørende lektoren har Anne Riising i sin disputats¹⁶ gjort en iagttagelse, som burde være nævnt i denne afhandling. Lektorembudet kan vises at have stået ubesat i 1507, og kapitlet fik dette år en næse, fordi kannikerne delte lektorens aflønning mellem sig. Den første indehaver af embedet er kendt fra 1470'erne. Der findes vistnok nogen forklaring på kildernes tavshed, idet ikke alle kannikeudnævnelser og sikkert ikke udnævnelser af alterpræster endnu altid gik vejen over Rom, og følgelig finder man dem ikke i de pavelige bønskrifter. Men man hører dog flere gange om indehavere til andre altre i Haderslev Vor Frue kirke. Det er altså lidt dristigt, når der side 222 siges: »Derved skabtes der allerede i sidste halvdel af 1400-årene en tradition, der holdt sig i århundreder: kirkens fornemste præst (senere: der Hauptpastor) talte tysk, andenpræsten, den oprindelige summus vicarius, talte dansk.« Det kan have været sådan, men det kan ikke bindende bevises af kilderne. Hvis de to embeder er blevet besat, så er sociale fluktuationer stadig tænkelige, sådan at forstå, at Helligåndspræsten måske også har prædiket på plattysk, eller han er sunket ned i den anonyme masse af alterpræster uden særlig betydning for prædiken og folkelig dannelse. Det er jo heller ikke udelukket, at lektoren og nogle af kannikerne også kunne prædike på dansk, som jeg allerede har berørt det i forbindelse med de to kanniker fra Odense Stift i Haderslev. Muligheden står da åben, at fikseringen til plattysk sprog for lektoren og dansk for andenpræsten er en skabelse fra reformationstiden, og at de tidligere tilstande var mere flydende.

Efter Haderslev i 1400-årene vil jeg nu gå over til at sige noget om kildebehandlingen i fremstillingen af reformationen. I kap. VI, perioden efter 1523, vies to vægtige afsnit til reformationen: Side 249: »Reformationen i Haderslev-Tørning« og side 275: »De administrative og sprogligt-kulturelle virkninger af reformationen«. Begge afsnit udgør sammen mere end 50 sider. De er overordentligt fortjenstfuldt, at reformationen i den unge hertug Christians hertugdømme er blevet behandlet uden at skele til samme Christians senere kirkepolitik efter hans valg til konge i 1536. Haderslev len som model- og eksperimentaltilfælde for en luthersk fyrstereformation er en konception, som går godt i tråd med kilderne og synes at forklare og fortolke dem fuldt ud. Denne betragtningsmåde skulle derved have alle udsigter til at kunne blive en del af den videnskabeligt gyldige forklaring på den danske reformation. Karakteristikken er særdeles tydelig på side 260: »Det var unge mennesker, der stod for reformationsrøret i Haderslev i 1526, og det er en egen begejstringens glød, der lyser over deres virke. Yngst af dem alle var den unge hertug Chri-

16. A n n e R i i s i n g: Danmarks middelalderlige prædiken. (1969).

stian og hans purunge gemalinde, Dorothea . . ., der begge livet igennem var grebet af den evangelisk-lutherske glød. Det hastede for dem at nå resultater. Den gode sag kunne ikke vente. . .«. Og side 269 om Christian som nyudnævnt konge: »Kun få dage efter indtoget 1536 6. 8. lod han alle landets katolske bisper fængsle; atter engang var det den kirkelige udvikling, der lå ham mest på sinde. Hans iver herfor var usvækket, og hans hastværk for den gode sag, der havde været så karakteristisk for ham i Haderslevårene, gentog sig atter engang«.

Fremstillingen af reformationsårene støtter sig særlig på nogle få, væsentlige hovedkilder. Vurderingen af disse kilder fremgår, som i hele afhandlingen, udelukkende ved den praktiske brug, der er blevet gjort af dem. Der er ikke nogen ræsonnerende og vurderende indledning til kilderne som sådanne, til deres udsagnskraft og de dermed forbundne metodiske problemer. I sin brug af disse kilder stemmer afhandlingen hovedsagelig overens med en del af den tidligere litteratur, f. eks. T. O. Achelis: »Haderslev i gamle Dage« fra 1926. Den flittige brug af den gamle kirkehistoriker og præst H. F. Rørdam er ikke begrænset til de kilder, som denne publicerede, men omfatter også delvis hans synsmåde og bedømmelse af hændelser og personligheder. Et lille prøvetilfælde er fremstillingen af, hvad der egentlig skete lige i reformationens begyndelse i Haderslev i årene 1525–26. Med støtte i T. O. Achelis siges side 254: »Alt imens bredte uordenen sig inden for kirkevæsenet i hertug Christians sogne, og det gik ilde til med kirkens gods. Kirkernes klenodier blev fjernet, og meget kirkegods kom kirkerne af hænde. . . Således lyder klagen over begivenhederne 1525–26 hos Jørgen Boie, den første indfødte evangeliske provst over Haderslev provsti, og han kan vel betragtes som et sandhedsvidne. I virkeligheden bekræfter han nogle samtidige optegnelser, som stammer fra en anonym geistlig i Ribe«. Fremstillingen om den gamle provst som et sandhedsvidne har naturligvis til dels et moralsk aspekt – den gamle mand vil vi da ikke betragte som løgner. Men det fritager os ikke fra den almindelige kildekritiske fremgangsmåde, vi er forpligtet til som historikere. Hukommelsesfejl kan begås af mænd med uplettet karakter, og vi lægger dem det ikke til last i sidste omgang. Men vi må nøgternt søge at vurdere, om der kan være væsentlige fejlmuligheder i hans udsagn. Jørgen Boies alias Georg Boëthius' beretning blev optrykt allerede 1860 i Kirkehistoriske Samlinger, anden række bd. II. Den væsentlige sætning om den sørgelige tilstand før indførelsen af den egentlige reformationsorden er citeret i note 666.

Provst Jørgen Boie fritager her kun én eneste mand fra misbrug eller

uorden: den senere konge, daværende hertug Christian: »Nemant hefft acht gehat vp de lere, den de Khonig allene«, lyder ordene. Men dette er en alle steder anvendt kliché i enhver form for litteratur fra fyrsteabsolutismens tid. Kongen er altid hævet over loven og over al kritik. Kongens rådgivere kan være dårlige nok, men ikke kongen selv – hans motiver er rene. Trækker vi det tidstypiske væk fra denne sætning, så bliver der vel stort set det tilbage, at Boie mener at huske, at alt en tid var i uorden. Dette skal være begyndt med den katolske provst Johan Wulfs afsættelse og ophørt med reformatoren Eberhard Weidensees ankomst til Haderslev i foråret 1526. Trangen til lov og orden er stærk hos Jørgen Boie, og det er selvfølgelig for ham, at en ret hyrde har bragt orden og fred i landet. Dette er en anden udbredt idé både i reformationens og f. eks. de cisterciensiske klostergrundlæggelses verden: hvad der går umiddelbart før den nye begyndelse, må efter naturlovene have været kaos; hvis ikke, så ville jo selve det berettigede i den nyindførte orden være stillet i tvivl. Kaos må gå forud for kosmos ifølge et arketyrisk mønster, som er så gammelt som selve menneskeheden.

Det er derfor ikke en sikker historisk slutning, at Weidensees ankomst til Haderslev straks førte fred og orden med sig. En korrigerende af kilden kan ske ud fra en anden væsentlig kilde, Haderslevartiklerne fra 1528 – side 264ff. Disse er daterede og i egentlig forstand et levn af selve hændelsesforløbet, ikke en beretning som Jørgen Boies. Skønt der i afhandlingen vises, at en lignende gruppe af artikler blev fastsat allerede i 1526, fremgår det dog, at der endnu i 1528 er uorden i gudstjenestebrugene. Artikel 1 begynder med ordene: »Zum ersten, es langet an uns, dat de Kerckheren uneins und nicht einformisch sindt in den Ceremonien und sundërlich in dem missholden«, altså i messens afholdelse. Hvis dette var tilfældet i 1528, så har vi ingen viden om, hvorvidt usikkerheden på dette tidspunkt var større eller ringere end i 1525, året før Weidensees komme til Haderslev. Rent kildemæssigt er der intet i vejen for, at usikkerheden og uroen kan have rådet i 1528 ligesom i 1525, ja, endog, at den kan være vokset i de sidst forgangne år.

Nu havde Jørgen Boie i sin beretning også berørt forhold af rent kriminel art, bl. a. at kirkernes klenodier blev fjernet. Da vi ikke kan forvente at finde denne slags ting omtalt i reformartikler til præsteskrabet, må vi søge efter andre kilder. Vi kunne finde noget sammenligningsbart i 1526. Da blev sortebrødrene fordrevet fra deres kloster i Haderslev. Uden at vi kender beslutningsprocessen bag denne handling, kan vi formode, som også sker side 261, at den udgik fra »hertugen og de mænd, der var knyttet til ham«. Reformatoren Weidensees virke begynder senere

hen på året, men det er ikke umiddelbart klart ud fra kilderne, at det allerede i det første år havde den ønskede, beroligende effekt. I den reformatoriske anskuelse var statens styrelse altid overladt til den verdslige øvrighed, som var indsat af Gud, og dette må så også have været Weidensees holdning. Men om hertugen selv stod bag den urostiftelse, som gav sig udtryk i sortebrødrenes fordrivelse, hvordan kunne man da forvente, at en luthersksindet reformator umiddelbart kunne sætte en stopper for den slags uorden? Det ville være muligt for reformatoren først efter nogle år, hvor han kunne lægge hertugen fast i en ny kirkepolitik og ud fra denne retroaktivt definere hans holdning som troens beskytter. Denne proces kan ikke forventes at have gået for sig på nogle måneder. Øvrige kilder giver os således grund til at tvivle på det billede, den gamle provst Jørgen Boie giver af uordenen i år 1525 og dens vedvaren. I praksis fremtræder en vis tvivl f. eks. side 267 med note 709. Her anføres den sætning, som følger nærmest i Jørgen Boies beretning, at Weidensee straks begyndte at forelæse for præsterne og genoprettede skolen i Haderslev. Den vågne kildekritik er virksom, trods det at der mangler en eksplicit erklæring om kildens værdi. »Han tog også virksom del i det daglige arbejde på præsteskolens som forelæser over vigtige teologiske emner«, står der, men intet om hvornår præsteskolens var så godt i orden, at Weidensee fandt vejen banet.

Til sigtet med den foreliggende afhandling er disse iagttagelser og implicite kildekritik tilstrækkelige, men for en dybere indtrængen i reformationen i Haderslev kræves vel dog en mere udtalt kritisk behandling af Jørgen Boies beretning som kilde og af ældre litteratur, f. eks. A. D. Jørgensen og C. T. Engelstoft. At afhandlingen ikke giver tilstrækkelig vejledning til hele reformationsforløbet, fremgår også af behandlingen af herredagen i Odense den 27. august 1527, side 264. Som eneste litteratur henvises der i note 696 til P. G. Lindhardt: »Den Danske Kirkes Historie«. Herredagens komplekse betydning er dog blevet diskuteret indgående af en række forfattere, f. eks. J. Oskar Andersen og Erik Sjøberg; den sidste afhandling i sagen er ikke kommet med, Scharlings analyse af Frederik I.s reformationspolitik i Kirkehistoriske Samlinger 1974.

Hvad der hidtil er blevet sagt om kilderne, gælder også en kildesamling, som forekommer i noterne under betegnelsen »Rigsarkivet D 40« fulgt af romertal. Side 374 i kildelisten kaldes denne samling: »Sager vedr. stridighederne mellem Hans den Ældre og kongen om den gejstlige og verdslige jurisdiktion i Haderslev, Tørning og Tønder herreder, grænsskel m. m.«. Denne titel alene giver ikke tilstrækkelig vejledning til at

forstå, hvad samlingen bruges til i den foreliggende problemstilling. Det drejer sig om en dokumentation til en proces i 1570'erne om jurisdiktionen over de sogne, som tidligere hørte til Ribe bispestol, men lå under Haderslevhus og således lå fristende til for den nye gejstlige jurisdiktion fra Haderslev. Dokumentationen omfatter et stort antal diplomafskrifter fra ca. 1250 og fremover, mange fra det 15. århundrede. Men disse ligger i orden efter sagsbehandlingen ved den juridiske proces i 1570'erne. Hver mappe med romertal omfatter mere end 300 blade. Det er umuligt alene på grundlag af noternes henvisninger at finde frem til de ønskede dokumenter. Forskningsteknisk vil jeg rekonstruere den her gennemførte arbejdsproces sådan, at forf. først har fundet kilderne omtalt i litteraturen, evt. udgivet, derefter er han gået til Rigsarkivet og kontrolleret materialet i originaler, og sidst har han så i noterne opgivet kildens plads i Rigsarkivet, fulgt af en henvisning til det sted, hvor den var blevet udgivet eller omtalt.

Eksemplerne er mange, vi kan vælge side 267 note 708: »Rigsarkivet. De sønderjyske fyrstearkiver. Hans den Ældre. Sager på papir D 40 IV samt afskrift i D 40 I; Kirkehistoriske samlinger I side« etc. Note 707 har tilsvarende: Rigsarkivet, samme kilde, fulgt af Sønderjyske Årbøger 1889 og *Schriften des Vereins für Schleswig-Holsteinische Kirchengeschichte*. Notens formulering oplyser os ikke om, at der i Rigsarkivet og i *Schriften des Vereins* etc. er tale om Haderslevartiklerne 1528 i oprindelig ordlyd, dels original, dels optrykt, mens Sønderjyske Årbøger henviser til A. D. Jørgensens artikel »Den ældste lutherske kirkeordinans i den danske kirkeprovins«, som benytter samme kilde i sin fremstilling. Sammenligner vi med note 709 på samme side, så bliver det her lidt udførligere oplyst om Jørgen Boies beretning: »Georg Boëthius, Einbericht und verkleringe etc., Landsarkivet i Åbenrå, Haderslev provstearkiv nr. 533; Kirkehistoriske Samlinger 2. rk. II s. 269«. Henvisningen til Kirkehistoriske Samlinger går på H. F. Rørdams artikel »M. Jørgen Boies beretning om Kirkeordningen i Haderslev«, men dette er ikke til at finde ud af gennem denne note, fordi der ikke er sidehenvisninger til Rørdams artikel i bibliografien side 370. Der er altså nogle ulemper ved citeringsmåden, og disse ulemper er til besvær for læseren, når han skal benytte afhandlingen til videre studium.

Til slut vil jeg nævne endnu en interessant kildegruppe, som er blevet sammenfattet i en tabel side 320: prædikestolsinskriftioner i perioden 1547–1650. Vi er her nået frem over og forbi den i afhandlingen satte tidsgrænse. De informationer, som her er samlet sammen fra Danmarks Kirker, tjener således til at afrunde slubbilledet af fortidskningen historie.

Der er ingen grund til at presse listens og de enkelte inskriptioners kildeværdi, for i den foreliggende form fungerer listen som en henvisning til et materiale, som ikke er blevet benyttet indtil nu. For en mere indgående prøvelse ville det dog være nødvendigt at sige noget om sådanne kilders principielle stilling og udsagnsværdi, herunder også diskutere hvor mange inskriptioner fra denne tid, som kan mistænkes for at være gået tabt etc. Men det er så en anden historie.

Jeg vil sammenfatte mine synspunkter på denne disputats. Forf. har fremlagt en stor mængde værdifulde kildeinformationer og føjet dem ind i det historiske forløb. Dette er realistisk betragtet, men altså også i afhængighed af den hidtidige litteratur. Det er særdeles fortjenstfuldt, at vi herved har fået en løbende, sammenfattende behandling af en hel epoke i Sønderjyllands historie, hvor én grundtese bærer fremstilling og kildeudvalg: spørgsmålet om sproget og den med sproget forbundne kulturtilknytning. Når delvis samme personer udtrykker sig både på dansk og på plattysk, altså lever tosproget, så vil der opstå en kulturel overlapning, som de selv ikke altid har været sig bevidst, og som forskeren altså kun med vanskelighed kan få øje på, når personerne er i live, endsige da hvis de levede i en epoke flere hundrede år tilbage. Der findes ikke mange redegørelser for kildematerialet i bogen, hvad der på sin vis må betragtes som en mangel. At denne mangel ikke får alvorlige følger, skyldes den realistiske afvejning mellem problemstilling og kildedokumentation, således at kilden aldrig bliver presset til at afgive informationer, som den ikke kan formidle. Kildedokumentationen svarer nøjagtigt til problemstillingen. Det er først, når andre forskere og studerende skal benytte afhandlingen, at der vil opstå problemer af kildemæssig natur.

De bemærkninger, som jeg har fremsat, kan dog ikke rokke ved bogens hovedtese, som er både klart udtrykt og overbevisende underbygget. Med god grund har Odense Universitets humanistiske fakultetsråd antaget afhandlingen til forsvar for den filosofiske doktorgrad. Den vil spille en rolle i studiet af sønderjyske forhold ud fra flere aspekter og vil uden tvivl stimulere til fortsat uddybning af kildematerialet og problemstillingerne. Grænseegnen har på denne måde på ny fået sin plads i rækken af historiske studier udgivet af Odense Universitet. Foretagendet maner til efterfølgelse og åbner videre perspektiver ind i dagens kulturelle strømninger.